

Əbülfəz QULİYEV
AMEA Naxçıvan bölməsi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın dövlət müstəqilliyi tarixində özünəməxsus yer tutur. Şərqdə ilk parlamentli respublika olan AXC az müddət yaşamasına baxmayaraq, mədəni və ictimai-siyasi səhəddə həyata keçirdiyi tədbirlərlə, hər şeydən əvvəl, kütlələrin şüurunda yaratdığı milli istiqlal ideyaları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində əbədyaşar hadisə kimi mühüm bir iz qoydu.

Azərbaycanda dil siyasətinin yürüdülməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən başlanır. Hökumətin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı Azərbaycan dilini dövlət dili elan edən ilk rəsmi sənəd kimi çox böyük tarixi rol oynamaqla yanaşı, Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının, millətə mənəfeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqeyin əsasını qoydu. Qeyd edək ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı sadəcə deklarativ bir sənəd deyildi; qərarın qəbulundan irəli gələn məsələlər vaxtaşırı olaraq parlamentin iclaslarında müzakirə olunur, Azərbaycan dilini bilməyənlərin bu dili öyrənməsi üçün kurslar təşkil edilirdi. Cümhuriyyət öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi və 28 avqust 1918-ci ildə hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin bilavasitə ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. 27.12.1918-ci il tarixdə Cümhuriyyətin hərbi naziri Səməd ağa Mehmandarov ordunun dilinin Azərbaycan türk dili olduğu barədə əmr verdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması ilk alqışlayan qabaqcıl ziyalılardan biri də böyük ədib, nəşir, tərçüməçi Məhəmməd ağa Şahtaxtı olmuşdur. M.Şahtaxtı bu dövrdə xalqımızın öndə gedən maarifçi ziyalılarından biri kimi Azərbaycanın ilk Avropa tipli dövlət qurumunun alovlu müdafiəçilərindən və təbliğatçılardan biri olaraq yazıb-yaradırdı. Görkəmli ədib Cümhuriyyət dövlətinin milli istiqlalın etibarlı dayacağı hesab edirdi. Müəllif bu Cümhuriyyətin Avropa dövlətlərində olduğu kimi "hürriyyəti-əfkar"ı müdafiə etdiyini sevincə qeyd edirdi. O, universitetin yaradılmasını da "hürriyyəti-əfkar"ın mövcud olmasının mühüm bir şərti hesab edirdi.

Bu baxımdan böyük publisist "Cümhuriyyətimizin beynəlmiləlcə təsdiqi" adlı məqaləsi diqqəti cəlb edir. Müəllif burada Cümhuriyyətin beynəlxalq qəbul edilməsi, dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilməsi üçün hökumətin gördüyü işləri şərh edir. Cümhuriyyətin ilk yarandığı gündən Avropada olduğu kimi maarifin inkişafına ciddi fikir verilməsi, 100 tələbənin xaricdə oxumağa göndərilməsi, qadınların təhsilə cəlb edilməsi, universitetin təşkil edilməsi faktlarını əhatədar hadisələr kimi qeyd edir. Hökumətin öz fəaliyyətində dövründə gördüyü işlər haqqında mətbuatda nəşr olunan boyan-

Məhəmməd ağa Şahtaxtı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

namasına diqqət çəkən müəllif bu rəsmi sənədi təhlil edərək göstərir ki, Cümhuriyyətin fəaliyyətini müsbət qiymətləndirmək lazımdır. Müəllif Cümhuriyyətin dünyəvi dövlət olduğunu isbat edən daha bir amilə də sevincə qeyd edir: "Müttəfiq dövlətlər tərəfindən dahi Azərbaycanca rəsmi və ya rəsmi nümayəndələr vardır. Bununla artıq həyatı-beynəlmiləlcə ayaq basdığımız isbat olunmaqdadır".

M.Şahtaxtı Cümhuriyyətin fəaliyyəti haqqında söylədiklərinə yekun vuraraq yazır: "Demək, ən diqqətli Avropa nöqtəyi-nəzərincə daxil işlərimizdə mədəniyyətsüar və toraqqəpərvoriz. Və beynəlmiləlcə işlərimizdə digorlərin hüququna mürəatla iktifa etməyi və səfəqləni və hürəqəpərvor qomşu və ocañ-biləzir. Xatimə olaraq söyləyö biləriz ki, istiqlalımızın təsdiqi məxtərəli olmaqla bərabər, inşaaallah, vüqə bulacaqdır" (M.Şahtaxtı. "Seçilmiş əsərləri", Bakı, 2007, s.221).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyət dövlətinin tanınmağa üçün hökumətin nümayəndə heyəti Versal Sülh konfransında iştirak etmək üçün sərəfə hazırlaşdı. Müəllif bu məqalədə həmin sərəfə rəfəsində 1920-ci ilin yanvar ayında "Azərbaycan" qəzetində nəşr etdirərək milli istiqlalımız beynəlxalq alomədə dünya dövlətləri tərəfindən tanınması haqqında arzu və düşüncələrini ifadə etmişdi.

Cümhuriyyət dövründə M.Şahtaxtı gənç ədəbi qüvvələrin yetişməsinə də öz töhfələrini vermişdi. Belə ki, o, bu məqsədlə 1920-ci ilin əvvəllərində "Yaşıl qələmlər" ədəbi birliyinə, cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olaraq, bu sahədə olındən gəloni əsərgimirdi. Bundan əlavə, 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə M.Şahtaxtının da geniş şəkildə məşğul olduğu əlifba məsələsi parlamentin gündəliyini çıxarılmışdı.

Böyük ədib müstəqil respublikanın maarifinin inkişaf etdirilməsini, Avropadakı kimi ana dili ilə təhsil müəssisəsinin yaradılmasını çox mühüm bir vəzifə hesab edirdi. Ona görə də universitet qurulmasının layihəsinin hazırlanmasında mütorəqqi ziyalılarından biri kimi fədakarlıqla çalışdı. Onun bu sahədəki fəaliyyətlərini, perspektiv planlarını, arzu və istəklərini o dövr mətbuatında çap olunan məqalələrdə də aydın şəkildə göstərməkədir. Alim 1919-1922-ci illər arasında Bakıda yaşamışdır. M.Şahtaxtının tərçüməyihəli üzərində tədqiqat aparən akademik İsa Həbibbəyli arxiv materialları əsasında müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə o, yeni hökumətin maarif, mədəniyyət və mətbuat işlərinin formalaşdırılmasına kömək göstərmək üçün əməli addımlar atmışdır. Hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin Bakıda darülfünun açılması haqqındakı layihəsinin əsas müəlliflərindən biri də Məhəmməd ağa Şahtaxtı idi.

Bildiyimiz kimi, "Azərbaycan xalqının milli itiqanı və sərəvəti Bakı Dövlət Universitetini" (H.Əliyev) tarixən bütün ali məktəblərimizin bayrağıdır olmuşdur və bu missiyanı bu gün də şəərəfə daşımaqdadır. Bu universitetin yaradılması 23 aylıq ömrü olmuş milli dövlətimizin nailiyyətiydi. Bu elm ocağının meydana çıxmasında, təşkilində Mə-

həmməd ağa Şahtaxtının da böyük əməyi olmuşdur. Məhəmməd ağa Şahtaxtı Avropa mədəniyyətinə yiyələnmiş Qərb dövlətlərində maarifin inkişafında universitetin böyük rol oynadığını və bu məqsədlə də yeni yaranmış müstəqil dövlətdə universitetin fəaliyyətə başlanmasının çox zəruri olduğunu israrla qeyd edirdi: "Darülfünun olmazsa nə olur?...Orta məktəblərimizdə...dərs verəcək müəllimlərimiz olmaz; naxosqlarımız müəlcə edəcək təbibrə məfqud olur. Darülfünunumuz olmasa, ömrünün həpsini elm fəunına sərəf edəcək müccəssəm...professorlar heyəti millətimizin içində necədən çıxar? Darülfünundan ol çəkmək mədəni həyatdan rugədan olmaqdır". Məhəmməd ağa Şahtaxtı universitet açmağın zəruriliyini bir də ən əsas əndə görədi ki, universitet azad fikir tərərədarlığının ən bariz göstəricisidir və bu müəssisə özünə azad fikir tərərədar olmağın əyani sübutudur. Universitet açmaq həm də ona görə lazımdır ki, o, avropalılara "söz fikir azadlığı (hürriyyəti-əfkar) tərərədarı deyilsiniz" demək üçün bəhanə verməsin.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Cümhuriyyətin ikinci - 1919-cu ildə Azərbaycan ictimai fikrində universitet məsələsi, bu müəssisədə təhsilin hansı dildə olacağı məsələsi mühüm müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Bəzi ziyalılar milli kadrların olmadığını, münasib şəraitin yetişmədiyini bəhanə gətirərək universitet açılmasını etiraz edirdi. Parlamentdə universitetin təşkil edilməsi haqqında məsələ qoyulmuşdu. Cümhuriyyətimizin yaradıcısı M.Ə.Rosulzadə universitetin Azərbaycan üçün zəruriliyi haqqında parlamentdəki çıxışında deyirdi: "Elmin vətəni yoxdur, rus dilində hər hansı bir elmin tədrisi rus işğalı üçün şərait yaratmır. Rus darülfünunlarında təhsil edənlərdən zərər görünməyib. Ən əsas, bu darülfünun get-gedə milliləşəcək. Həç bir millət tarixin ilk addımında milli bir darülfünunə sahib olmamışdır. Əvvəlcə özlərdən istifadə edərək, sonra get-gedə qüvvət kəsb etmişdir. Darülfünun hər dildə olsa da olsun, açib oxumalıdır. Çünki bu müəssisə ilə biz irfən müəssisəsi qururuq və öz gənclərimizi onun vasitəsilə ziyalandırırıq, istədiyimiz milli professorlarımıza tədrisən sahib olacağıq".

Böyük maarifçi də ziyalılar arasında meydana çıxan mübahisələrə münasibət bildirərək göstərir ki, daima olmaq üzrə ali təhsilin ənənəli dildə kəsb olunacağı işimizə ol vərmez. Ancaq mövcud şəraitdə universitetin ana dilində tədris aparması mümkün deyil, çünki kadrlar potensialı yox zərərsindədir. "Ona görə ictimai və siyasi zorətdən bizdən onu istəyir ki, rus fəzillərindən istifadə edib rusca tədris edəcək darülfünun açalım". Müəllif şəraitə nəzərə alıb rus dilində açmaqda məcbur olduğumuz universiteti gələcəkdə mütləq milli kadrlarla təmin etməyin, milliləşdirməyin, onun türk dilində tədris olunmasını təmin etməyin vacibliyini israrla vurğulayırdı.

Bəllidir ki, milli dil uğrunda mübarizə milli ideyanın mərkəzi məsələsindədir... Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, elə buna görə də 27.6.1918-ci ildə Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Doğma dilo dövlət dili statusu verilmək istiqamətində çalışmalar çəxdilər, ana dilinin

fəaliyyət dairəsi maarif müəssisələrində və ordu hissələrində genişləndirildi. Bütün bu fəaliyyətləri izləyən və onu yüksək qiymətləndirən Məhəmməd ağa Şahtaxtı universitetin açılmasını zəruri və taxirəsalınmaz bir vəzifə olduğunu qeyd edirdi. Universitet məfhumunun dil məfhumu ilə sıx bağlı olduğunu göstərən müəllif türk dilinin ünsiyyəti üçün çox əlverişli olmasından, dünya alimlərinin bu dilin istifadə üçün ən münasib ünsiyyət vasitəsi olduğunu bildirməsindən, onun qrammatik qanun-qaydalarının müntəzəm olmasından bəhs edirdi. Alimin fikrincə, müstəqillik əldə edən xalqın, suveren dövlətin əsas atributlarından biri dövlət dili məsələsindədir, dövlət qurumları dövlət dilinin inkişafına şərait yaratmalı, onun kütləviliyini təmin etməlidir. Dövlət idarələri, onun fikrincə, kərgüzərlik işlərini ənənəli dildə deyil, doğma dildə aparmalıdır. Bu ifadələrə alim çox güman ki, o dövrdə dövlət idarələrində rus dilinin hələ də əsas ünsiyyət vasitəsi olduğunu işarə edir və xəbərdarlıq etməkdən çəkinirdi: "Fünunda olsun, idarədə, siyasetdə olsun, norədə olursə-olsun, kəndi işlərini öz dilində əmələ gətirəməyən bir millət səqət xırda bir millət olub həqiqi istiqlaldan fəal saqət və həqiqi istiqlala nəqəbil bir millətdir. Qonşu, mən bu sözümlə dəyəmmirəm, bir az vaxt üçün dilini mana ver danışın, - deyənləndən nə qədər zəlif və həqərələşəyən isə, mən öz qərarımdanımı öz dilimdə yazmamıram, qonşu, dilini mənə ver, sözümlə tez vətəndaşlarımə anladım, - deyənləndən bir nazir və ya ziyalı ondan ziyadə şayani-təhqirədir".

Müəllif göstərir ki, bu işdə ziyalıların, elm adamlarının üzərinə böyük vəzifə düşür. Millətin hər bir fərdi fikir və duyğularını ana dilində izhar etməyi bacarmalıdır. Müəllim də öz fikrini tələbələrə ana dilində bəyan etməyə borulur: "O adam isə ki, mən filən fəndə mütoxəssisəm oğasında bulunur və tərkdür, türkcə qonşur, amma öz elmini öz dilində tədrisən izhar-içə ediyor, onun alim olduğuna inanmıyız. Yolunu bulub dilə diploma alım aliməm diyo xəlqi aldadıyor".

Bəlliliklə, Azərbaycan parlamentinin gündəliyində də mühüm yer tutan universitet məsələsinin 1919-cu il avqustun 21-də müzakirəsi başlandı. Parlament müzakirələri sentyabrın 29-da başa çatdı. Parlament yetişmiş iki maddədən ibarət universitet nizamnaməsini qəbul etdi. 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Universiteti haqqında qanun, sentyabrın 29-da isə nizamnamə təsdiq olundu, 10 noyabr tarixində universitetin ilk elmi surəyi keçirildi, burada universitetin professor-müəllim heyəti təsdiq olundu. 44 müəllimlə ibarət olan bu heyətdə 9 azərbaycanlımın adına rast gəlirik. Bu siyahıda dosent avozu kimi M.Şahtaxtının da adı qeyd olunmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, qocaman alim özünü də bu universitetin demək olar ki, ilk azərbaycanlı professoru olmuş və orada milliləşdirmə işinin həyata keçirilməsinə, azərbaycanlı kadrların işə cəlb olunmasına və qüvvəsi ilə çalışmışdır. Doğrudur, onun milli mübarizəsi Rusiyadan gəlmiş universitet rəhbərliyinin müqaviməti ilə qarşılaşmışdır. Lakin Məhəmməd ağa Şahtaxtı öz milli mü-

barizosindən geri çökilməmişdir. Mosolov, arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, universitetdə ərəb-fars dillərini tədris edən Məhəmməd ağa Şahtaxtı fakültə şurasının iclasında Şorq dilləri üzrə türk dilindən dərs deməyə yeni Azərbaycanlı müəllimlər dəvət etməyi təklif edir. Amma rəhbərlik onun təklifinə heç bir reaksiya vermir. Digər bir iclasda alim fakültədəki müsəlmanların tarixini, mədəniyyətini birtərəfli şəkildə işıqlandıran rus alimlərinin mövqeyini, mövcud tədris planını tənqid edərkən göstərdi ki, fakültə müsəlmanlığı təhqir edir. Böyük demokrat maarifçinin azad fikirlərinə görə universitetin şovinin mövqədə dayanan rəhbərləri onu seçmir, hər vəsiti ilə şantaj etməyə cəhd edirdi. Bunlara baxmayaraq, M.Şahtaxtı "İtihad" qəzetində çap olunmuş bir məqaləsində (1920, 14 mart) rektor V.İ.Razumovskinin ruslaşdırma siyasətini, professor-xidmətçi heyətin ruslardan təşkil olunmasını, kadr hazırlığı üçün elmi-dərəcəsi, peşəkarlıq səviyyəsi olmayan müəllimlərə tapşırılmasını, Azərbaycan dili dərslərinin cədvələ salınmamasını, tədris planına daxil edilməməsinə köskin şəkildə tənqid etmişdi.

O dövrün digər sənədləri də göstərir ki, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda rəsmi dairələrdə milli dilin mövqeyi xeyli zəifləmişdi. N. Nərimanov qeyd edirdi ki, Bakı sovetinə bir Bakı kəndlisi gəlib türkce dərddini söyləmək istəsə, ona heç kim öz dilində cavab verməyəcək. Mosolov hətqəyi cəhətdən yanaşdıqda... türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir. Bu dil bütün hüquq və imtiyazlarından istifadə etməlidir. Onun bu hüququnu heç kim əlindən ala bilməz və buna cürətli çətməz. Azərbaycan öz doğma dilindən imtina etməz və heç kim bu dilin əhəmiyyətini gözdən sala, azalda bilməz.

Bildiyimiz kimi, o dövrdə türkçülük hərəkatı dilə geniş əks-səda vermişdi. Bu dövrdə Anadolu və Qafqaz üçün İstanbul türkcösünə əsaslanan vahid ədəbi dildən istifadə olunmaqda idi və Məhəmməd ağa Şahtaxtının o dövrdə qələmə alınmış məqalələrində də bu tendensiyanı açıq şəkildə əks etdirməkdədir. Görkəmli maarif xadimi universitetdəki dərsləri zamanı türk ədəbiyyatı və dilini alovlu şəkildə təbliğ edirdi. Bu barədə bir məqaləsində müəllif belə yazmışdı: "Mən türk lisanı tədrisatında Əhməd Rasimin kitablarını fəhş və izahla oxutduğundan sonra Hüseyin Cavidin və Abdulla Şaiqin "Ədəbiyyat dərsləri" kitabını da cyni minvalla tədris edirəm". Amma bütün bu fəaliyyətlərinə baxmayaraq, M.Şahtaxtı təxminən 1922-ci ilin əvvəllərində universitetin ilk Azərbaycanlı professoru kimi fərdi təqaüdə göndərildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məhəmməd ağa Şahtaxtı əlifba islahatı ilə də geniş şəkildə məşğul olmuşdur. Doğrudur, M.Şahtaxtı yaradıcılığının ilk dövrlərində ərəb əlifbasının islahatının təşəbbüsü olmuşdur. Amma "Şorqi-Rus" qəzetindən sonrakı dövr yaradıcılığında o, artıq latın əlifbasına keçməyin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bu məsələyə 1914-cü ildə Peterburqda çıxan "Mir islama" jurnalında çap olunan bir məqalədə də işarə edilmişdir: "Bizcə, cənab Şahtaxtının 5 əlifba layihəsi mövcuddur. Bir çap olunmuş broşürada o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu onun "səsi əlifbası"ndan ibarətdir... Lakin cənab Şahtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir. O, Şorq latın əlifbasına böyük ümid bəsləmişdir".

Bundan olavo, o dövrün görkəmli alimlərdən olan Fərhad Ağazadə Şorqlı da öz əsərlərində böyük maarifçinin əlifba fəaliyyəti haqqında geniş məlumat vermişdir. O, "Nə üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır" adlı qiymətli əsərində yazının tarixindən, əlifbanın yaranmasından, mədəniyyətin inkişafındakı rolundan, ərəb əlifbasının türklər tərəfindən qəbul olunmasından, bu yazının türk dillərinin fonetik sistemini, səs quruluşunu dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsindən, bu istiqamətdə meydana çıxan əlifba hərəkatından, onun nümayəndələrindən o tərəfli və yüksək elmi səviyyədə bəhs etmişdir. O, əlifba hərəkatının tarixində "Məhəmməd ağa dövrünü" xüsusi olaraq qeyd edir və "bu dövrün ən böyük həkəli Məhəmməd ağa cənablarıdır" - deyə bəyan edir: "O, "sövtü şorq əlifbası" və "Məhəmməd ağa xattı" layihələrini alimin ərəb əlifbasının islahat sahəsində mühüm xidməti olduğunu qeyd etdikdən sonra, "lakin Qafqaz və Krım qəzətləri Məhəmməd ağanın üstünə dəhşətli tənqidlər yağdıraraq imkan vermişdir ki, məslək sahibi məsləkini axırkı mənzilə kimi yeridə bilsin" - deyə göstərirdi. Daha sonra müəllif əsərin başqa bir yerində qeyd edir ki, Cümhuriyyət dövründə hökumət özü 1919-cu ildə bu işə müdaxilə edib maarif nəzarəti yanında komissiya tərtib etmişdi. Bir neçə şəxs tərtib etdiyi layihə müzakirəyə qoyulmuşdu. Komissiya üzvləri: Qaplanov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Şahsuvarov, Sultan Məcid Qonizadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Mahmud Mahmudbəyov, doktor Qarabəyov, Axund Yusif Təlibzadə, İsa bəy Aşurbəyli. 17.6.1919-cu il tarixli iclasda Axund Yusif Təlibzadə təklif edir ki, latın hərfatını təcridləndirib keçirmək üçün bir il müddətinə qəbul edilsin. Buna cavab olaraq Qonizadə cənabları çıxaraq deyir ki, birlilik təbdilətin mənası ola bilməz. Əvvəlcə əlifba yaradılmalıdır, sonra məktəb, sonra da təlim üsulu. Bunu deyən Qonizadə cənabları əlifbamızın qüsurlarından bir çoxunu zikr edir. Sair natiqlər də məsələyə müdaxilə edir. Bir çox danışıqdan sonra "hürufatın reforması zamanı gəlib çatmışdır?" - sualına hamı: "çatmışdır", - deyir. Bundan sonra təqdim olunmuş layihələrə baxılır. Ortalıqda üç layihə var: I. Abdulla bəy Əfəndizadənin layihəsi, II. M. Şahtaxtinskiyin layihəsi, III. Tağızadə və Seyidovun layihəsidir. I layihəyə təşxis verilib "Son türk əlifbası" adı ilə çap edilməsinə izin verilir. Sonra layihənin təsdiq edilib ümum Azərbaycanda qəbul edilməsi üçün tamamilə mənəfi və məsələni parlamanə təqdim etmişlər ki, hələ parlamanə bu məsələnin müzakirəsinə növbə çatınca, 28 aprelə döndəriş (çevriliş-Ə.Quliyev) olur. Məsələ yarıncıq qalıb səktəyə uğrayır (F.Ağazadə. Nə üçün ərəb hərfli türk dilinə yaramır, Bakı, 1922, s.170).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ Cümhuriyyət dövründə əlifba məsələsində ziyalılar iki cəbhəyə ayrılmışdı. Birinci cəbhə ərəb əlifbasını islahat etmək yolu ilə işlədilməsinin tərəfdarlarından təşkil olunmuşdu. Məsələn, A. Əfəndiyev "Azərbaycan" qəzetində ərəb yazısı üzərində islahat aparmaq yolu ilə düzəldiyi yeni əlifba layihəsindən bəhs edən silsilə məqalə çap etdirmişdi.

Başda N.Nərimanov olmaqla S.Ağamalıoğlu, T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, F.Ağazadə Şorqlı, eləcə də M.Şahtaxtı, Rza Ayazlı bir cəbhədə birləşmişdilər və bunları latınçılara adlandırırıldı. Məsələ, Rza Ayazlı "K voprosu o reforme tyurkskoqo

alfavita" adlı məqaləsində latın əlifbasına keçməyin ən doğru yol olduğunu və bunun Avropa ilə mədəni yaxınlaşma istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərirdi.

Onu da qeyd etmək ki, Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə latınçılardan sırası daha da genişlənməyə, tərəfdarlarının sayı artmağa başladı. 1922-ci ilin iyul ayında Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. C.Məmmədquluzadənin baş redaktorluğu ilə latın qrafikasında "Yeni yol" qəzeti nəşrə başladı. M.Şahtaxtı bu komitəyə "Şorq latın əlifbası" layihəsini təqdim etmişdi. Son dövrlərdə alimin arxivdən Ə.Mirəhmədovun bəhs etdiyi əlifba layihəsindən olavo "Müsəlman dünyasında latın əlifbası" adlı rusca 19 səhifəlik məqaləsinin oylanmasına təsəddüf etdik. Sənəddə bu məqalənin 1922-ci ilin aprel ayında qələmə alındığı göstərilmişdir. Müəllif məqalənin əvvəlində latın qrafikasına keçməyin zamanı tələbi olduğunu, zəruriyyət olduğunu vurğulayır. Latın qrafikasına keçərkən burada rus hərfi işarələrindən istifadə olunmasını yolverilməz hesab edirdi. Bu məqamda esperanto əlifbasına müraciət olunmasını oradan bəzi işarələrin alınmasını, bu əlifbadakı hərfi işarələrin üstünə və ya altına xətt çəkməklə yeni hərfi işarələr yaradılmasını təklif edirdi. Alim alman əlifbasındakı ö.ü.ä (üstdə iki nöqtə) hərfi işarələrin yeni Azərbaycan əlifbasına daxil edilməsini məqbul hesab edir. Ümumiyyətlə, müəllif latın qrafikalı Azərbaycan yazısı üçün 36 hərfi işarə (apostrof və tire ilə birlikdə) müəyyən etmişdir.

Beləliklə, Milli hökumət dövründə xalqın və dövlətin etimadını qazanmış böyük maarifçimiz sovet dövründə milli maraqların açıq tərəfdarı olmuşdu, milli mövqeyini dəyişmədiyinə görə bölgəlik rəhbərliyi ona rəğbət göstərmədi, hətta ona təyin olunmuş fərdi təqaüdü də ödənilməsinə 1925-ci ilin sonlarında dayandırdı. Arxivdən əldə etdiyimiz bir sənəddə böyük ədib hökumətin ona göstərdiyi ögey münasibətdən ciddi şəkildə narazılığını ifadə etmiş və universitet rəhbərliyinə şikayət ərizəsi yazmışdı.

Sovet dövlətinin hakimiyyət nümayəndələrinin müsavətçi kimi M.Şahtaxtıya ögey münasibəti böyük mütəfəkkirin ədəbi-publisistik irsinin öyrənilməsinə də öz mənfi təsirinə göstərmişdi. Sovet ədəbiyyatşünaslığı, jurnalistikası tarixində uzun müddət M.Şahtaxtı irsi öz layiqli qiymətini almamışdır. Ancaq müstəqillik illərində böyük mütəfəkkirin irsinin ədalətli mövqədə öyrənilməsinə münasib şərait və münbit zəmin yaranmışdır. Bu baxımdan Naxçıvan Ali Məclis sənədinin 2006-cı il 27 fevral tarixli sərəncamı böyük mədəni-ictimai əhəmiyyətə malik olmuşdur (15). Bu sərəncamda çox doğru olaraq göstəriləyən kimi Məhəmməd ağa Şahtaxtı mədəniyyətlərinin yaxınlaşması, Qorb maarifçiliyinin ən yaxşı örnəklərindən Azərbaycanı gətirilməsinə çalışmış, xalqımızın maariflənməsi və tərəqqisi yolunda söylərinə işgənməmişdir. Onun baş redaktoru olduğu "Şorqi-Rus" qəzeti məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının meydana çıxmasında mühüm rol oynamışdır. Həmin sərəncamdan sonra böyük mütəfəkkirin publisistik əsərlərinin bir qismi nəşr edildi, onun elmi-ədəbi irsi dərindən öyrənilib ictimaiyyətə çatdırıldı (13;10). Ulu öndər Həyət Əliyev göstərmişdir ki, Naxçıvan görkəmli şəxsiyyətlər yetirmiş bir torpaqdır. Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi belə şəxsiyyətlərdən biri olan görkəmli mütəfəkkir M.Şahtaxtının elmi-publisistik irsinin öyrənilməsi müstəqilliyimizin verdiyi imkanlar səviyyəsində bu gün də layiqli şəkildə davam etdirilir.